

सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनैतिक प्रभाव

टङ्क निरौला

शिक्षण सहायक, नेपाली शिक्षा विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सानोठिमी क्याम्पस, सानोठिमी, भक्तपुर
bharadwajb618@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख सोभियत संघको भाषानीतिलाई त्यहाँको राजनीतिले केकसरी र केकस्तो प्रभाव पार्यो भन्ने विषयसँग सम्बन्धित छ । यस लेखमा भाषानीति भनेको के हो भन्ने विषयमा पनि चर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी यस लेखमा सोभियत संघले आफ्नो अस्तित्वकाल (सन् १९२२- १९९१) मा बहुजातीय र बहुभाषिक समाजलाई एकीकृत गर्न भाषालाई राजनैतिक साधनको रूपमा प्रयोग गर्यो भन्ने विश्लेषण पनि गरिएको छ । यसका साथै यस लेखमा सोभियत संघको केन्द्रीय नेतृत्वले कहिले बहुभाषिकतालाई आत्मसात् गर्यो भने कहिले रुसी भाषालाई रुसीकरण गरेर अन्य स्थानीय भाषालाई गौण बनायो भन्ने निधो पनि निकालिएको छ । संसारमा सोभियत संघले सर्वप्रथम भाषानीति बनाएको, लेनिनपूर्वका जार साही, लेनिन, स्टालिन र स्टालिनपछिको नेतृत्वले सोभियत संघको भाषानीति आफू अनुकूल तय गरेको, सोभियत संघको भाषानीतिलाई नै आधार बनाएर अन्य देशले आफ्ना राष्ट्र र समाजका प्रकृति अनुकूलका भाषानीति बनाएको भन्ने विश्लेषण पनि यस लेखको मुख्य पाटो अन्तर्गत पर्छ । वास्तवमा सोभियत संघले तय गरेको भाषानीतिमा त्यहाँको राजनीतिले असरदार प्रभाव पार्यो भन्ने निष्कर्ष नै यस लेखको सार हो । अनुसन्धानको गुणात्मक ढाँचालाई आधार बनाएर तयार पारिएको यस लेखमा विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक प्रक्रिया अपनाइएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उत्तरप्रत्यक्षवाद, भाषानीति, रुसीकरण, रुसीगणराज्य,

अध्ययनको पृष्ठभूमि

वर्तमान सभ्यतासम्ममा आइपुग्दा मानवजातिले प्राप्त गरेको सबैभन्दा उल्लेख्य वस्तु भाषा हो । भाषा विचार विनमयको माध्यम हो । इथनोलगःलेङ्गुइज अफ द वर्ल्डका अनुसार वर्तमान संसारमा ७१६४ भाषा बोलिन्छन् (लेविस्, सिमन्स् र फेनिङ्, २०२१, पृ. २) । भाषाको आन्तरिक नियम र व्यवस्था पनि हुन्छ भने यसका माध्यमबाट विचार आदानप्रदान गर्दा घरपरिवारमा, समाजमा, क्षेत्रविशेषमा, राष्ट्रमा र अन्तर्राष्ट्रस्तरमा समेत निर्धारित निर्देशित नीतिनियम हुन्छ, बनाइन्छ । विचारको आदानप्रदानमा उपयोग हुने र गरिने भाषाप्रयोगसँग सम्बन्धित नियम अनुशासनलाई भाषानीति भनिन्छ । व्यक्ति, घरमूली, टोल, गाउँ, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रले आवश्यकता अनुसार भाषानीति निर्धारण गर्छ । भाषानीति भनेको इतिहासमा आधारित विषय पनि हो । “भाषाको मानकीकरण गर्ने, आधुनिकीकरण गर्ने, प्रयोजनपरक मान्यता स्थापित गराउने, राष्ट्रको भाषिक विकास र विस्तार तथा सङ्कटापन्न भाषाको जगेर्ना गर्दै भाषा र संस्कृतिको उत्थानका लागि गरिने सम्पूर्ण प्रयास र नीतिगत मान्यतालाई भाषानीतिले निर्धारण गरेको हुन्छ ” (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. २) । यसको कार्यान्वयन देश अनुसार फरकफरक हुन्छ । यसको प्रयोग व्यवहार एक राज्य र अर्को राज्य अनि एक प्रान्त र अर्को प्रान्तविच पनि भिन्न हुनसक्छ । भाषानीतिलाई भाषा छनौट र प्रयोगको आधार पनि मानिन्छ । त्यसैले भाषानीतिले असमानता पनि सिर्जना गर्न सक्छ । “भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र स्तरीकरणका निम्ति राज्य वा सरकारले अँगाल्ने नीतिलाई नै भाषानीति भनिन्छ ” (गिरी, सन्. २०१०, पृ. २००) । कुन भाषाका वक्ता कति छन्, त्यसमा के-के काम भएको छ, त्यसले लेख्य रूप पाएको छ, कि छैन आदि कुराको ज्ञान नभई उपयुक्त भाषानीति बन्न सक्दैन । त्यसैले भावमा बगेर होइन, यथार्थमा टेकेर भाषानीति बनाइन्छ, र त्यसलाई समाज र राष्ट्रको हित अनुकूल अपेक्षित परिणाम

प्राप्त गर्नका लागि लागू गरिन्छ । “भाषिक नीति प्रयोग गरिने भाषाहरुमा मात्र सीमित नरहेर भाषाको व्याकरण,शब्दावली विधा र शैलीमा समेत आधारित रहेको हुन्छ ”(सोहामी,२००६ : पृ.४८) । अतः भाषिक नीतिको दायरा फराकिलो हुन्छ । स्पोल्स्की भन्छन्,

भाषा छनोट र व्यवस्थापनमा प्रत्येक संस्था र सामाजिक समूहका आफ्नै भाषिक नीति हुन्छन् । कार्यक्षेत्रको भाषिक नीति स्थानीय तहबाट निर्देशित हुन सक्छ । त्यसो त व्यापारिक फर्महरुले पनि आफ्नै भाषिक नीतिहरु स्थापना गर्छन् । जस्तो कि ,बहुराष्ट्रिय युरोपेली फर्महरुले आफ्ना कर्मचारीहरुबाट अंग्रेजी भाषा प्रयोगको अपेक्षा गर्छन् (सन् २००४,पृ.५२) ।

यसरी भाषानीति तयार पार्दा समाज,राष्ट्र र संस्थासमेतको स्वार्थ पनि हेरिन्छ । भाषानीति स्वतन्त्र हुँदैन बरु सापेक्षिक स्वतन्त्र हुन्छ र कुनै मुद्दालाई आधार बनाएर भाषानीति तय गरिन्छ । यसै सन्दर्भमा सोहामी भन्छन्, “भाषा स्वतन्त्र नभएर निश्चित राजनैतिक ,वैचारिक,सामाजिक र आर्थिक मुद्दामा आधारित रहेको हुन्छ । यी संयन्त्रहरु तटस्थ छैनन् । यिनले निश्चित मुद्दालाई प्रवर्धन र निरन्तरता दिने साधनका रूपमा कार्य गर्छन् ”(सन् २००६,पृ.५५) । यसरी भाषानीतिले प्रचलनलाई समेत निरन्तरता दिएको पाइन्छ । बहुभाषिक मुलुकमा भाषिक न्याय हुनुपर्छ । भाषिक समताले नै उन्नतिको जग बस्छ । सोहामीले पुनःभनेका छन् ,“समाजमा रहेका भाषाले प्रथमिकता र हैसियत पाउनुपर्छ । भाषानीतिले भाषाहरुलाई स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय भनी निर्धारण गर्नसक्छ ,साथै भाषालाई आधिकारिक, सही ,मानक वा स्तरीय भनी निश्चित गर्नसक्छ ” (सन् २००६, पृ.४७) । यसरी राष्ट्रको भाषानीति भाषा र भाषिका छुट्याउनका लागि पनि उपयोगमा आउने गरेको पाइन्छ ।

क्षेत्रफलका आधारमा संसारको सबैभन्दा ठुलो देश रुस हो । यसलाई USSR वा सोभियत संघ पनि भनिन्छ । यसको कूल क्षेत्रफल १,७०,९८,३२५ वर्ग कि. मि.रहेको छ । सन् २०२३को जनगणना अनुसार यसको जनसङ्ख्या १४,३५,६९,०४९ रहेको छ । यस देशमा १२० जाति र १०० भाषा बोलिन्छन् (history of soviet union ,२०२३) । त्यसैले सोभियत संघ बहुजातीय र बहुभाषिक देश हो । सोभियत सङ्घमा भाषानीतिसम्बन्धी कामको सुरुआत सन् १९०५ बाट भएको हो । सोभियत सङ्घ (रुस) विश्वमा भाषानीति बनाउने पहिलो राष्ट्र हो । भाषानीति बनाउने पहिलो व्यक्ति जोन बोडुवाँ द कूर्तने (Jan Boudouin de courtenay) /कूर्तने हुन् । उनी र उनका चेलाहरु क्रुजेप्स्की, शेर्वा, याकुबिन्स्की, पोलिवानोफ र संरचनात्मक भाषाविज्ञानका प्रवर्तक ससुर, यिनै भाषावैज्ञानिकहरुका पहिलमा रुसमा भाषानीतिसम्बन्धी कामको सुरुआत भएको हो (KNK advi,2023)।

लेनिनग्राद विश्वविद्यालयका प्राध्यापक कूर्तनेले रुसमा पहिलो भाषानीति बनाएका हुन् । उनको भाषानीतिलाई लेनिनले आत्मसात गरे । कूर्तनेका चेलाहरुले भाषाविज्ञान विषयमा नयाँ आयाम थप्ने काम गरेका थिए । तिनीहरुले पनि लेनिनलाई भाषिक विकासको काममा सघाए । यिनै कामले सोभियत संघमा समाज भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । रुसमा जारहरुकै पालामा अर्थात् सन् १८७० पूर्व नै समाज भाषाविज्ञानको जन्म भएको थियो । सोभियत सङ्घमा भाषिक समानताको कुरा सन् १९०५ मा आएको हो (पौडेल र भट्टराई,२०७७,पृ.२) । कूर्तनेले सन् १९०५ मा रुसी साम्राज्यका लागि बहुभाषिक भाषानीति तयार पारेका थिए । त्यो पर्चाका रूपमा एक वर्षपछि (१९०६) मा प्रकाशित भएका थियो । सन् १९१३ मा अर्को पर्चामा कूर्तनेले एउटा बहुभाषिक गणराज्यमा बोलिने सबै भाषाहरुको बराबर अधिकार हुनुपर्दछ भन्ने धारणा राखेका थिए । बोल्सेविक (कम्युनिष्ट) र कूर्तनेको भाषानीति एउटै थियो ।संसारकै पहिलो र आदर्श भाषानीति तय गर्ने सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनीतिको प्रभाव सकारात्मक या नकारात्मक केकस्तो रह्यो ,त्यसले अन्य एकभाषिक,द्विभाषिक, वा बहुभाषिक मुलुकमा केकस्तो असर पर्यो अनि सोभियत संघको भाषानीतिले अन्य मुलुकलाई आफ्नो देशको भाषानीति तय गर्नमा केकसरी सहयोग गर्यो भन्ने प्रश्नहरु यस लेखमा समस्याका रूपमा चयन गरिएका छन् । यसै गरी भाषानीति भनेको के हो भन्ने प्रश्न पनि यस लघु अनुसन्धानको समस्या हो । यिनै समस्याको समाधानार्थ प्रस्तुत लेख लेखिएको हो । अतः संक्षेपमा भाषानीति भनेको के हो भन्ने विषयको अध्ययन गर्नु र सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनीतिको प्रभाव अध्ययन गर्नु, नै यस लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनले सोभियत संघले तय गरेको भाषानीतिको जानकारी राख्ने जिज्ञासु एवम् त्यससँग सम्बन्धित विषयमा आगामी समयमा अनुसन्धान गर्न चाहने अनुसन्धातालाई समेत आवश्यक सहयोग गर्ने ठानिन्छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख उत्तर प्रत्यक्षवादी धारणालाई आधार बनाई तयार पारिएको छ । “ प्रत्यक्षवादले जस्तै उत्तर प्रत्यक्षवादले पनि सत्य एउटै र निरपेक्ष हुन्छ भन्ने मान्यता राखे तापनि परिस्थिति र परिवेश अनुसार त्यस्तो सत्यमा केही फेरबदल हुनसक्छ भन्ने अवधारणा राख्छ ” (खनाल, २०८१, पृ. १६) । यस अनुसार उत्तर प्रत्यक्षवादले बहुसत्यलाई स्वीकार गर्छ । यो लेख अनुसन्धानको गुणात्मक विधि अपनाएर लेखिएको छ । गुणात्मक ढाँचाअन्तर्गत पर्ने वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी यो लेख लेखिएको हो । यस लेखमा द्वितीयक स्रोतका सामग्री चयन गरिएको छ । मूलतः पुस्तकालय कार्यमार्फत् सम्पन्न गरिएको यो लघु अनुसन्धानमा व्याख्या विश्लेषण मार्फत् निष्कर्षमा पुगिएको छ । त्यसै गरी पुस्तकालयीय कार्यका माध्यमबाट आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा भाषानीति र यस सम्बन्धमा चर्चा गरिएका अङ्ग्रेजी भाषाका पुस्तक पनि यस लेखको स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

पूर्वकार्य

प्रजातन्त्रको पुनर्बहालीपछि २०५० सालमा राष्ट्रिय भाषानीति सुझाव आयोग गठन भयो । त्यस आयोगमा विभिन्न भाषाका भाषाविद्को संलग्नता थियो । सो आयोगले सेमिनार गरेर बहुभाषिक मुलुक नेपालको वर्तमानको भाषानीति केकस्तो छ र अब केकस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा राष्ट्रिय भाषानीति सुझाव आयोग २०५०ले प्रतिवेदनमार्फत् सरकारसमक्ष अनेक सुझाव पेस गर्यो । नेपालको आगामी भाषा नीतिका बारेमा सो आयोगले प्रस्तुत गरेका विषयको अंश निम्न हो :

भारत, सिंगापुर र स्विजरलेण्डजस्ता बहुभाषिक राष्ट्रसह नेपालमा पनि विभिन्न भाषिक समुदायका व्यक्तिहरूलाई सहूलियत दिन एकभन्दा बढी सरकारी कामकाजको परिकल्पना गर्नु पनि युक्तिसंगत हुनसक्छ । सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा नेपालीलाई कायमै राखी अन्य राष्ट्रिय भाषाको क्षमता, वक्ताहरूको प्रवृत्तिसँगै राष्ट्रिय हितलाई समेत ध्यानमा राखी यस सम्बन्धमा निर्णय लिनु उचित हुनसक्छ (पृ. १२) ।

उक्त प्रतिवेदनको विषयलाई यस लेखको छलफल र प्राप्ति उपशीर्षकमा समेटिएको छ ।

(गिरी, सन्. २०१०) ले नेपालको भाषानीति लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले भनेका छन्,

नेपालको बहुभाषिक अवस्था यस मुलुकको एक विशिष्ट परिचायक हो । जसरी यहाँको रमणीय प्रकृतिप्रति विश्व लोभिँदै आएको छ त्यसरी नै यहाँका भाषाहरूको मोहले पनि यसप्रति विश्व आकर्षित भएको पाइन्छ । यी भाषाहरूको समुचित भाषानीतिद्वारा सही व्यवस्थापन हुनसक्यो भने मुलुक र संसारले यिनबाट पाउने अमूल्य निधि यिनमा सञ्चित छ । सही भाषानीतिबाट नै राष्ट्रिय एकता सृष्ट हुने छ र परस्परको सद्भावमा विभिन्न भाषाहरू एक अर्काबाट लाभान्वित हुँदै भाषिक क्षेत्रका हाँकहरूको सामना गर्न सक्षम हुने छन् । भाषाका सन्दर्भमा सङ्घ समन्वयकारी भूमिकामा रहनु पर्छ । भावी समृद्ध नेपालको निर्माणमा भाषिक क्षेत्रको महत्त्वलाई राज्य र जनस्तर दुवैबाट गम्भीरतापूर्वक आत्मसात् गर्न आवश्यक छ (पृ. २०१) ।

उक्त लेखले प्रस्तुत लेखको अध्ययनको पृष्ठभूमिअन्तर्गत लेखिएको भाषानीतिको अवधारणा तय गर्ने क्रममा सहयोग गरेको छ ।

पौडेल र भट्टराई (२०७७) ले नेपालको भाषानीति र योजना आधार पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकमा भाषानीति र भाषा योजनाका बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी यस पुस्तकमा पपुवा न्यूगिनी, सोभियत संघ, भारत र नेपालको भाषा योजनाका विषयमा समेत आवश्यक मात्रामा व्याख्या विवेचना गरिएको छ । प्रस्तुत सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनैतिक प्रभाव लेखमा नेपालको भाषानीति र योजना आधार पुस्तक र तदन्तर्गतको विषयवस्तुलाई आवश्यक मात्रामा ग्रहण गरिएको छ ।

निरौला (२०७९ माघ २०८० असार) को सङ्घीय नेपालको भाषिक नीति तथा लोपोन्मुख भाषाहरू शीर्षकको लेख प्रकाशित छ । यसमा उनले पोखरेल (२०६९) ले साभार गरेको कुर्तने (सन् १९०६) को भाषानीतिलाई पुनर्साभार गरेका छन् । सो निम्नानुसार छ :

राज्यमा बोलिने भाषाहरूमध्ये कुनै एउटा भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाको एकलौटी दर्जा दिन नहुने, सबैभन्दा धेरै जनताले बोल्ने भाषालाई केन्द्रीय सरकारको कामकाजको भाषा बनाउनुपर्ने राज्यका कुनै पनि मातृभाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्न प्रतिबन्ध लगाउन नहुने, हरेक नागरिकले केन्द्रीय सरकारी कार्यालयहरूमा आफ्नै मातृभाषा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार स्थापित हुनुपर्ने र सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाका मातृभाषीहरूले आफ्नै मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउनुपर्ने भन्ने कुरा भाषानीतिअन्तर्गत पर्छन् (पृ.१४ र १५) ।

सोभियत संघका कर्तनेको उक्त भाषानीतिलाई प्रस्तुत लेखमा भाषानीतिको अवधारणा उल्लेख गर्न उपयोग गरिएको छ । भुसाल(सन्.२०२२) ले नेपालको भाषानीति र कर्तान्वयनको अवस्था शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेकी छन् । उनले भाषानीति र नेपालको बहुभाषिक नीतिको विषयलाई निम्नानुसार उल्लेख गरेकी छन् ,

बहुभाषिक देशका सबै भाषाहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा भाषानीति मूल आधार हो । सरकारी तहबाट प्रयोगका स्तरमा भएको विकास र विस्तार गर्न, संरक्षण सम्बर्धन गर्न, खोज तथा अनुसन्धान गर्न बनाइएको भाषिक व्यवस्थालाई भाषानीति भनेर बुझिन्छ । कुन भाषालाई कुन स्थानमा राख्ने भन्ने व्यवस्थापनको कार्य भाषानीतिमा हुन्छ । बहुभाषिक मुलुकका कुन कुन भाषालाई राष्ट्रभाषा, कुनलाई सम्पर्क भाषा, कुनलाई शिक्षाको माध्यमको भाषा बनाउने भन्ने कुरा भाषानीतिले तय गरेको हुन्छ । नेपालमा रहेका सबै भाषालाई वि.सं. २०७२ को संविधानले राष्ट्रभाषाको स्थानमा राखेको छ । नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा तथा माध्यम भाषाको स्थान दिइएको छ । महत्त्वपूर्ण क्षेत्र तथा राज्य भित्र अन्तरनिहित भाषा मध्ये सरकारले प्राथमिकताका आधारमा नीतिगत व्यवस्थापन गर्ने र संविधानसम्मत उल्लिखित भाषिक प्रावधान मिलाउने कार्यलाई भाषिक नीतिले सम्बोधन गर्छ । समाज र देशले अवलम्बन गर्ने नीतिसँग भाषाको प्रत्यक्ष सरोकार रहन्छ (पृ. २८)।

यस अध्ययनमा भाषानीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्ट पार्ने क्रममा भुसालको यस लेखले सहयोग गरेको छ ।

हेरम्बराज बास्तोला ले नेपालमा भाषानीति, योजना र त्यसका चुनौती शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले प्राध्यापक कर्तनेको भाषानीति जसलाई लेनिनले पनि स्वीकार गरेका थिए त्यसलाई निम्न बुँदामा लेखेका छन् :

- (क) सोभियत संघमा बहुसङ्ख्यक वा अल्पसङ्ख्यक सबै भाषाको समान अधिकार हुनुपर्छ ,
- (ख) बहुसङ्ख्यक वा अल्पसङ्ख्यकद्वारा बोलिने भए पनि मातृभाषामा शिक्षा पाउनुपर्छ र आफ्नै मातृभाषा प्रयोग गरेर सरकारी सुविधा भोग्न पाउनुपर्छ,
- (ग) भाषाका आधारमा राज्यका कसैमाथि पक्षपात हुनुहुँदैन (पृ.५२) ।

प्रस्तुत अध्ययनमा बास्तोलाको उक्त लेखलाई पनि आधार बनाइएको छ ।

यसप्रकार उक्त पूर्वकार्यले प्रस्तुत अध्ययनमा अध्ययनको पृष्ठभूमिअन्तर्गत उल्लिखित भाषानीतिको अवधारणा लेख्न, छलफल र प्राप्त अन्तर्गत विश्लेषण गर्न र निष्कर्ष लेख्न आवश्यक सहयोग गरेका छन् तथापि सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनैतिक प्रभावका विषयमा पर्याप्त सूचना दिने अध्ययनको अभाव महसुस गरी अभावपूर्तिताका लागि यो लेख लेखिएको हो ।

परिणाम र छलफल

सोभियत संघमा जारसाहकालीन भाषिक अवस्था

सन्. १९१७ को बोल्सेभिक क्रान्तिभन्दा पहिले रुसी साम्राज्यको भाषानीति अत्यन्त केन्द्रीकृत र रुसी प्रभुत्वमा आधारित थियो । साम्राज्यभित्रका विभिन्न जातीय समूह र भाषालाई राज्यशक्ति र रुसी राष्ट्रवादको विस्तारका निम्ति नियन्त्रित गरिन्थ्यो । विक(सन्. १९९६) का अनुसार यस अवधिमा भाषा केवल सञ्चारको माध्यममात्र नभई शासकीय

नियन्त्रण र सांस्कृतिक आत्मसात्को प्रमुख औजार बनेको थियो । विद्यालयहरूमा मातृभाषाको प्रयोगलाई अवैध बनाउने रणनीति लिइएको थियो ।

यसप्रकार लेनिनपूर्वको जारसाहकालीन बहुभाषिक सोभियत संघमा भाषिक न्याय र समता थिएन । राज्यसत्ता सम्हालेका जारसाहले सत्ता टिकाउन भाषालाई रुसीकरण गरेका थिए । यस समयको अन्त्यतिर रुसका भाषाविद् कुर्तने उनका चेलाहरु र याकोब्सन लगायतका भाषाविद्हरुले बहुभाषिकता र भाषिक समानताका लागि काम गर्न सुरु गरिसकेका थिए(KNK advi,2023) ।

सोभियत संघमा लेनिनका समयको भाषानीति

सोभियत सङ्घमा भाषानीतिसम्बन्धी कामको सुरुआत सन् १९०५ बाट भएको हो । बोडवाँ द कुर्तने (१८४९–१९२९) कजान सम्प्रदायका प्रमुख व्यक्ति हुन् । उनका चेलाहरु क्रुजेष्की, शेर्वा, याकुबिन्स्की, पोलिवानोफ आदि थिए । कुर्तनेले भाषाको समकालीन अध्ययनमा जोड दिएका थिए । उनकै समयमा अर्का विद्वान् ससुर पनि भाषाका क्षेत्रमा काम गरिरहेका थिए । बोडवाँ द कुर्तनेका अनुसार रुस जस्तो बहुभाषिक मुलुकमा एउटै भाषाले मात्र मान्यता पाउनु हुँदैन, हरेक नागरिकले व्यक्तिगत जीवन तथा सरकारी कामकाज, संसद्, न्यायिक निकायहरूमा आफ्नो भाषामा बोल्न पाउनुपर्छ, हरेक रुसी कार्यालयहरूमा परी आएका बेलामा दोभासेको व्यवस्था हुनुपर्छ, रुसी भाषालाई मात्र विशेष मान्यता दिनुहुँदैन, सबै अल्पभाषी मातृभाषीहरूलाई आफ्नै भाषामा शिक्षा लिन पाउने पूर्ण स्वतन्त्रता हुनुपर्दछ, रुसी भाषा महत्त्वपूर्ण भाषा भए पनि त्यसलाई राष्ट्रभाषाको दर्जा दिनु हुँदैन, रुसी भाषा सबैभन्दा धेरै मानिसले बुझ्ने भाषा भएकाले यसलाई केन्द्रीय सरकारको कामकाजको भाषा बनाउनुपर्छ, सोभियत सङ्घका सबै भाषाको विकास रुसी सरह हुने गरी गरिनुपर्छ(पौडेल र (KNK advi,2023)। कुर्तनेको यस किसिमको बहुभाषिक मान्यतालाई तत्कालीन सोभियत संघका सममाजवादी राजनेता भ्लादिमिर इलिच लेनिन /लेनिनले समर्थन गरे । लेनिनले सोभियत सङ्घका लागि कुर्तनेको विचारअनुसारकै भाषानीति उपयुक्त ठाने र रुसले त्यसैअनुसार भाषानीति तय गरियो । अतः कुर्तने लगायतका भाषाविद्ले पनि लेनिनलाई भाषानीति निर्माण र भाषिक विकासको काममा सघाएका हुन् ।

बोल्सेविक (कम्युनिष्ट) र कुर्तनेको भाषानीति एउटै थियो । थोमस(२०१०)का अनुसार कुर्तनेले रुसी साम्राज्यको रुसीकरण नीति र भाषिक वर्चस्वको विरोध गरे र जातीय भाषाहरुको संरक्षणको वकालत गरे । कुर्तनेकै सिद्धान्तका आधारमा लेनिनले सन् १९१४ मा रुसीहरूलाई सम्बोधन गरेका थिए । उनले सम्बोधनमा देशमा रुसी भाषा लादिएको आरोप लगाएका थिए । उनले सरकारी कामकाजका चिठीहरूमा रुसी भाषा मात्र प्रयोग गरिनु हुँदैन भन्ने धारणा राखेका थिए । लेनिनको विचारमा भाषिक स्वतन्त्रता मार्क्सवादी वर्गसंघर्ष र जनताको आत्मनिर्णयको अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित थियो । उनले जारकालीन रसियन भाषाको रुसीकरण नीतिको विरोध गर्दै प्रत्येक जातीय समूहले आफ्नो भाषामा बोल्ने,लेख्ने र पढ्ने अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने धारणा राखे । उनले भनेका छन्, “हामी भाषिक अधिकारसहित सबै जातजाति समान अधिकार सम्पन्न भएको चाहन्छौं” (लेनिन,१९१३,पृ.४०) । यसरी कुर्तनेले भाषिक अधिकारको वैज्ञानिक र नैतिक आधार तयार पारे भने लेनिनले भाषिक समानता र संघीय संरचनामार्फत् आत्मनिर्णयको अधिकारलाई संस्थागत गरे ।

यसै सन्दर्भमा लेनिनले भनेका छन्, “म पनि महान् रुसी भाषाको स्वाद सबैले लिन पाऊन् भन्ने चाहान्छु तर म कोर्दा हानेर रुसी भाषा चखाउन वा लाद्न चाहान्छु ” (पौडेल र भट्टराई,२०७७,पृ.१०४) । यसप्रकार लेनिनले आफ्नो बहुभाषिक राष्ट्रमा भाषिक उदारता अपनाएको पाइन्छ । सोभियत संघमा बहुसंख्यक वा अल्पसंख्यक सबै भाषाभाषीको अधिकार समान हुनुपर्छ, जनताले आफ्नै मातृभाषामा शिक्षा पाउनुपर्छ, भाषाका आधारमा राज्यमा कसैमाथि पनि पक्षपात हुनुहुँदैन भन्ने बहुभाषानीति मान्यता लेनिनको रहेको पाइन्छ । नेता लेनिनले सोभियत संघमा बहुभाषिक नीति लागू गर्दा निम्न पाँच चरणगत कार्य अपनाएको पाइन्छ :

१. पहिलो चरण : सोभियत संघभरि भाषावैज्ञानिकको सहायताबाट वर्ण निर्धारण गरी लेख्य परम्पराको विकास गरियो । लिपि भएका भाषाको वर्णमालालाई वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरियो ।

२ दोस्रो चरण : हिब्रू र अरबीजस्ता पहिल्यै लिपि भएका तर अपठ्यारा भाषालाई अध्यापन गराउन गारो भएकाले त्यसको सट्टामा रोमन लिपिको प्रयोग गर्न निर्देशन गरियो ।

३. तेस्रो चरण : लेख्य परम्परा नभएका भाषाको लिपिको विकास गरी मानक भाषाको खोजी गरियो ।

४. चौथो चरण : सन् १९३० को दशक (स्टालिनको पालामा) लेख्य परम्परा नभएका सबै भाषालाई रुसी लिपिमा विकास गरियो ।

५. पाचौं चरण : सन् १९४० र ५० को दशकमा सबै भाषाको एउटै लिपि बनाएर रुसी भाषाका प्राविधिक शब्दावलीलाई अन्य स्थानीय सबै भाषामा भित्र्याइयो । सबै भाषाको वर्ण र लिपिको विकास र सुधार गरी भाषासम्बन्धी अन्य समस्याको समाधान गरियो (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. १०४) ।

यसप्रकार सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनेताको विचार र राजनीतिको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देख्न सकिन्छ । भाषानीति निर्माण सम्बन्धमा भाषाविद् एवम् भाषानीति निर्माता कर्तने र तत्कालीन सोभियत संघको बोल्सेभिक पार्टीको समान विचार थियो । दुवै बहुभाषिकतालाई आत्मसात् गर्थे । समाजवादी नेता लेनिन पनि देशको भाषानीतिका सम्बन्धमा कर्तनेकै सल्लाहसुझाव स्वीकार गर्थे । त्यसैले लेनिनले पनि आफ्नो शासनकालमा बहुभाषानीतिलाई लागू गरे । अतः तत्कालीन सोभियत संघको भाषानीतिमा राजनैतिक प्रभाव पाउन सकिन्छ ।

सोभियत संघमा स्टालिनकालीन भाषानीति

रुसी गणराज्यमा लेनिनपछिको समयलाई स्टालिनकाल मानिन्छ । स्टालिनले केन्द्रीकृत शासनव्यवस्था अन्तर्गत एक भाषा एक विचारधाराको सिद्धान्तमा आधारित रहेर भाषिक नीतिहरू कार्यान्वयनमा ल्याए । स्टालिनकालको भाषानीति रुसी भाषालाई प्रमुख प्रशासनिक, शैक्षिक र सैनिक भाषाका रूपमा स्थापित गर्न केन्द्रित रह्यो । पाभ्लेन्को (२००८)का अनुसार प्रारम्भिक कोरेनिजात्सिया नीतिको अन्त्य गर्दै स्थानीय भाषाको प्रयोगमा कटौती गरियो र रुसीफिकेसन नीति लागू गरियो । स्टालिनले भाषालाई राष्ट्रिय एकताका रूपमा हेरे । यस अवधिमा धेरै गैर रुसी भाषाहरूलाई ल्याटिन र अरबी लिपिबाट रुसी सिरलिक लिपिमा रूपान्तरण गरियो । उच्च शिक्षाप्रणाली पनि रुसी भाषामै सीमित गराइयो । १९३० पछि रुसी भाषालाई शिक्षा, प्रशासन र मिडियाको मुख्य माध्यम बनाइयो । स्टालिनको शासनकालमा गैर रुसी भाषाका विद्वान्, लेखक र शिक्षकलाई दमन गरिएको थियो । युक्रेनियन र बेलारुसियन भाषाको साहित्यिक स्वतन्त्रतामा पनि प्रतिबन्ध लगाइएको थियो (Political Science by Brajesk (2011)) । यसप्रकार सोभियत संघको स्टालिनद्वारा तय गराइएको भाषानीतिमा तत्कालीन राजनीतिको प्रभाव परेको पाइन्छ । यसले भाषिक विविधता घटायो, जातीय अल्पसंख्यकहरूको पहिचान संकटमा पार्थो । स्टालिनको भाषानीतिले भाषालाई विचारधारात्मक नियन्त्रणको औजार बनाएको स्पष्ट देखिन्छ । यसप्रकार स्टालिनकालीन भाषानीति राष्ट्रनिर्माणको नाममा भाषिक एकरूपताको खोजी भए तापनि यसले बहुभाषिक समाजमा सांस्कृतिक दबाव र अन्ततः अस्थिरता निम्त्याएको देखिन्छ ।

सोभियत संघमा स्टालिनकालपछिको भाषानीति

स्टालिनको समयपछि, रुसमा खुस्चेभ, ब्रेज्नेभ एवम् गोर्बाचोभ राजनेताका रूपमा आए । यिनीहरूले स्टालिनको एकात्मकताका विरुद्ध अभियान चलाए । यस समयमा गैर रुसी भाषाहरूको पुनरुत्थानलाई स्वीकार गरियो । प्राथमिक तहको शिक्षा स्थानीय भाषामा दिने भाषिक नीति अबलम्बन गरियो तथापि माध्यमिक र उच्च शिक्षामा भने केन्द्रीय रुसी भाषाकै उपयोग गरिन्थ्यो । Political Science by Brajesk (2011) ले प्रस्तुत गरे अनुसार राष्ट्रपति गोर्बाचोभले त हरेक गणराज्यहरूलाई नै आफ्नो गणराज्यहरूको भाषिक नीति बनाउन अनुमति दिए । यसले गर्दा युक्रेनियन, जर्जियन र बाल्टिकलगायतका स्थानीय भाषाहरूको पुनरुत्थान सुरु भयो । त्यसै समयमा वा सन् १९८९ मा एस्टोनियाले एस्टोनियन भाषालाई राज्यभाषा नै घोषणा गर्यो । यसपछि सन् १९९१ मा त सोभियत संघ विघटन नै भयो र वर्तमानमा तत्कालीन सोभियत संघको नाम रुस / रसिया भएको छ (KNK advi, 2023) ।

रुसमा पुटिनकालको भाषानीति

वर्तमानका रुसी राष्ट्रपति भ्लादिमिर पुटिनका समयमा रुसको भाषानीतिले सोभियत संघकालीन अभ्यासको पुनरावृत्तिलाई भल्काउने संकेत देखिन्छ । पाभ्लेन्को (सन्. २००८)का अनुसार सोभियत संघमा बहुभाषिकताको नाममा केन्द्रीकृत रुसी भाषाको वर्चस्वलाई प्राथमिकता दिइएको थियो । आजको रुसमा पनि राज्यद्वारा रुसी भाषाको प्रवर्द्धन तीव्र छ, विशेषतः संघीय गणराज्यहरूमा स्थानीय भाषाहरूको प्रयोग घटाउँदै लाने नीति अपनाइएको पाइन्छ । पुटिनको भाषिक नीति राष्ट्रिय एकताको नाममा रुसी सभ्यताको अवधारणालाई बलियो पार्ने माध्यम बन्न पुगेको छ । क्युचेभ्स्की

(सन्. २०१९) का अनुसार शिक्षामा रुसी भाषालाई अनिवार्य बनाउने तथा अल्पसंख्यक भाषाहरुको वैधानिक स्थान घटाउने कार्यले भाषिक विविधतालाई खतरामा पारेको छ (KNK advi,2023) । त्यसैले पुटिनकालीन रुसी भाषानीति सांस्कृतिक साम्राज्यवादको पुनरुत्थानको रुपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

पुटिनकालीन भाषानीति रुसी पहिचान सुदृढीकरणको प्रयासस्वरूप विकसित भएको एक रणनीतिक अभ्यास हो । यस अवधिमा रुसी भाषालाई राष्ट्रिय एकताको केन्द्रको रुपमा स्थापित गर्दै अल्पसंख्यक भाषाहरुको प्रयोग सीमित गरिएको पाइन्छ । शैक्षिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा रुसी भाषाको प्रभुत्वलाई प्राथमिकता दिइएको उल्लेख पाइन्छ । यसले गर्दा अन्य क्षेत्रीय भाषाहरुको संरक्षण र संवर्द्धनमा चुनौती थपिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

प्रयोग र व्यवहारलाई रित्तरता दिन र निरन्तरतामा अझ स्तरीयता कायम गर्न सम्बन्धित संस्था एवम् राष्ट्रले बनाउने भाषासम्बन्धी नियम र अनुशासनलाई भाषानीति भनिन्छ । देश,भेष,संस्कृति अनुसार भाषानीति पृथक् हुन्छ । यस किसिमको भाषानीति बनाउने मध्ये सोभियत संघ संसारकै पहिलो मुलुक मानिन्छ । सोभियत संघ बहुभाषिक मुलुक हो । सोभियत संघको भाषानीति कुनै तटस्थ सामाजिक नीतिको रुपमा विकसित भएको थिएन ,बरु यो राजनीतिक सत्ता,विचारधारा र राष्ट्रिय एकताको संयोजनको रुपमा अगाडि सारिएको थियो । बहुजातीय र बहुभाषिक संरचना भएको सोभियत संघमा भाषानीति प्रारम्भदेखि नै रणनीतिक उपकरणका रुपमा प्रयोग भयो । यसले सत्ता सुदृढीकरण,विचारधारा विस्तार तथा सांस्कृतिक नियन्त्रणको माध्यमको रुपमा काम गर्यो । सन्. १९२२ मा सोभियत संघको स्थापना भएपश्चात् प्रारम्भिक वर्षहरुमा कोरेनिजात्सिया (korenizatsiya) नामक नीतिको विकास गरियो । यस नीतिले स्थानीय भाषाहरुलाई शिक्षा,प्रशासन,सञ्चार र साहित्यमा प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्यो । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने संघीय राज्यले विविधता स्वीकार गर्छ र भाषिक पहिचानलाई सम्मान गर्छ । यति भए तापनि यस नीतिको गहिराइमा भने राज्यसत्ता स्थानीय जनतालाई साम्यवादी विचारमा बाँच्ने र उनीहरुलाई सोभियत संरचनामा समाहित गराउने उद्देश्यका साथ अगि बढेको थियो । यस अवधिमा भाषा जनतालाई राज्यको निकट ल्याउने राजनीतिक संयन्त्र बनेको थियो । तर यो नीति दीर्घकालीन रहेन । स्टालिनको सत्तारोहणपछि सन्. १९३० को दशकदेखि रुसिफिकेसन नीति अगाडि सारियो । अब रुसी भाषालाई केवल सञ्चारको माध्यम होइन,संघीय एकताको मेरुदण्डका रुपमा चित्रण गरियो । यसले भाषालाई सत्ता सुदृढीकरणको प्रमुख हतियार बनायो । रुसी भाषा प्रशासन,विज्ञान,सेना, प्राविधिक शिक्षा र सञ्चार माध्यममा अनिवार्यजस्तै बनाइयो । यस क्रममा कैयौं स्थानीय भाषाहरु दबिए । केही भाषिक समूहका भाषाहरुमा विलुप्तिको खतरा उत्पन्न भयो । यो केवल भाषिक नभई सांस्कृतिक वर्चस्वको अभ्यास थियो ।

राज्यले भाषाशास्त्रलाई समेत विचारधारात्मक नियन्त्रणमा राख्यो । भाषाविद्हरु जस्तै: भिलेम माथेसियस,याकोब्सन,मुकारोभ्स्की, एवगेनी पोलिवानेभ एवम् याकोभ्लेवले प्रारम्भमा विविध भाषाहरुको विकासमा योगदान गरे तापनि राजनीतिक सन्देशका आधारमा उनीहरुलाई दण्डित वा हत्या गरियो । यसै गरी भाषाविज्ञानलाई पनि राज्यसत्ता पूर्णतः राजनीतिक चस्माबाट निराल्यो । सोभियतसंघको भाषानीति अन्ततः भाषिक एकरूपताको प्रयासमा केन्द्रित भयो । तर यसको दीर्घकालीन प्रभाव उल्टो देखियो । स्थानीय भाषाहरुमाथिको दमनले असन्तुष्टि बढायो र सन्. १९९१ म सोभियत संघ विघटनपछि विभिन्न गणराज्यहरुले आआफ्ना भाषा पुनः स्थापित गर्न अग्रसर भए ।

अतः सोभियत संघको भाषानीतिले भाषालाई केवल सञ्चारको साधन मात्र नभानी सत्ताको संरचना,नियन्त्रणको माध्यम, र विचारधाराको वाहकको रुपमा प्रयोग गरेको स्पष्ट गर्छ । भाषानीति कुनै तटस्थ प्राविधिक विषय हैन यो राज्यको राजनीतिक रणनीतिको अङ्ग हो भन्ने यथार्थ सोभियत संघको भाषानीतिको उदाहरणले पुष्टि गर्छ । यसका साथै हरेक राष्ट्रको भाषानीतिलाई राज्यसत्ताले प्रभावित गर्छ, भन्ने कुरो पनि सोभियत संघको भाषानीतिले प्रमाणित गर्छ । यति हुँदाहुँदै पनि संसारको पहिलो भाषानीति सोभियत संघको भाषानीति नै हो । हरेक बहुभाषिक राष्ट्रले आआफ्नो मुलुकको भाषानीति तय गर्दा र तयार पार्दा सोभियत संघको भाषानीतिलाई अध्ययन र चिन्तन गर्नु आवश्यक हुन्छ । नेपालजस्तो बहुभाषिक मुलुकमा पनि भाषानीति बनाउँदा सोभियत संघ,पपुवा न्युगिनी एवम् भारत लगायतका बहुभाषिक देशको भाषानीति आधार हुन्छ र बनाउनुपर्छ ।

सन्दर्भसूची (नेपाली)

- खनाल, पेशल, (२०८०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, सनलाइट पब्लिकेसन ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव, (सन्. २०१०), *नेपालको भाषानीति*, त्रिभुवन युनिभर्सिटी जर्नल, भोल. xxvii नं.१ र २, (पृ. १८९ – २०२) ।
- घिमिरे, दिनेश, (२०७९), *प्राज्ञिक लेखन : प्रक्रिया र प्रयोग*, इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- दिलेन्द्र, कुरुम्बाङ, भाषालोक, (२०८०), *भाषा राजनीति र प्रदेशमा भाषाहरुको स्थिति*, भाषा आयोग (पृ. १०५- ११४) ।
- निरौला, यज्ञेश्वर, (२०७९), *संघीय नेपालको भाषानीति तथा लोपोन्मुख भाषाहरु*, प्रज्ञा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (पृ. ७ – १७) ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र भट्टराई रमेश, (२०७७), *नेपालको भाषानीति र योजना आधार*, इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- बास्तोला, हेरम्बरज, (?), *नेपालमा भाषानीति योजना र त्यसका चुनौती*, सोताइ इयर्ली पियर रिभ्यु जर्नल, (पृ. ५१ – ५८)

राष्ट्रिय भाषानीति सुभाउ आयोगको प्रतिवेदन तथा नेपालको भाषिक स्थिति, (२०५०), नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

लम्साल, रामचन्द्र र खनाल, राजेन्द्र, (२०७८), *प्राज्ञिक तथा सृजनात्मक लेखन र सम्पादन*, सनलाइट पब्लिकेसन ।

References in English

- Elana, S. (2006). *Language policy, hidden agendas and new approaches*, routledge, taylor and francis group .
- <https://en.wikipedia.org/history-of-the-soviet-union> (Wikipedia contributors-2023 December 15, *history of soviet- union*).
- <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913crnq/>.
- <https://www.youtube.com>.
- Kachuyevski A. (2019). *Ethnonationalism and language policy in putins Russia* nationalities papers, pp.437-456.
- KNK, A. (2023, Dec,2), <https://www.youtube.com>.
- Lenin, V. (1913). *Critical remarks on the national question*. Marxists Internet Archive.
- Lewis, M. P., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Eds.). (2021). *Ethnologies: Languages of the world* (24th ed.). SIL International.
- Pavlenko, A (2008). *Multilingualism in post-soviet countries*. Multilingual Matters.
- Spolsky, B. (2004). *Language Policy*, Cambridge University Press.